

Aleksandra Chylewska

Działalność Oddziału Literatury w ramach Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy w latach 1903–1919

Przypadająca dnia 18 grudnia 2003 r. setna rocznica ukonstytuowania Oddziału Literatury (Abteilung für Literatur) w ramach Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy (Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft zu Bromberg) jest okazją do refleksji nad działalnością literacką w mieście w latach 1903–1919. Niniejszy artykuł usiłuje usystematyzować wiele faktów związanych z krzewieniem literatury w Bydgoszczy oraz chociaż w części zrekonstruować działalność Oddziału Literatury. Podstawę źródłową niniejszego opracowania stanowią roczne sprawozdania z działalności Towarzystwa z lat 1903–1919 oraz materiały zawarte na łamach XX-wiecznych niemieckojęzycznych czasopism bydgoskich: „Ostdeutsche Presse” i „Bromberger Zeitung”. Materiały te, dodatkowo uzupełnione o literaturę sekundarną, pozwalają na odtworzenie atmosfery pierwszych lat XX w. w Bydgoszczy i na określenie roli, jaką miał do spełnienia Oddział Literatury. Celem artykułu jest także utrwalenie dokonań w ramach związkowych i recepcja mało upowszechnionej wiedzy o krzewieniu kultury ogólnoeuropejskiej przez niemiecką społeczność Bydgoszczy. Zarówno dobór, jak i charakter ogólny omówienia niniejszej tematyki zakładają odwołanie się do mało znanych źródeł i opracowań, co jednak nie wyklucza konieczności powtórzenia faktów dotychczas uwzględnionych w ramach literatury przedmiotu¹.

Początki Oddziału Literatury

Pomysł utworzenia Oddziału Literatury powstał już na samym początku istnienia Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy² (29 X 1902). Realizacja projektu, ze względu na poszukiwania współpracowników, została dokonana jednak z rocznym opóźnieniem. Ukonstytuowanie się Oddziału

zawdzięcza się przede wszystkim wysiłkom redaktora Emanuela Ginschela, który zdołał zebrać grono osób mogących wesprzeć swymi poczynaniami działalność literacką. W tym celu utworzono prowizoryczny komitet, w skład którego weszły znane osobistości z Bydgoszczy, m.in. dyrektor Biblioteki Miejskiej, dr Georg Minde-Pouet, i dyrektor Teatru Miejskiego Walter Leo Stein. Powstały pod przewodnictwem Emanuela Ginschela, redaktora naczelnego dziennika „Ostdeutsche Rundschau”, a zarazem krytyka literackiego, komitet sformułował cele, które miały przyświecać pracy Oddziału. Chciano przede wszystkim „pielęgnować i wspierać sens i zrozumienie literatury i stworzyć ośrodek wszelkich zainteresowań literaturą piękną”³. Oficjalne ukonstytuowanie Oddziału pozwoliło na określenie pełnego zasięgu działań i celów podjętych przez twórców: „Związek miłośników literatury ma powstać w celu wzajemnego wsparcia i wymiany myśli i zobowiązuje wszystkich uczestników do współpracy nad wychowaniem narodu w duchu sztuki”. Określono też ramy działań: „Ograniczenie programu w jakimkolwiek kierunku jest wykluczone. Nieprzemijające dzieła twórców przeszłości powinny być uwzględnione w tym samym stopniu, co osiągnięcia literatury współczesnej, nie wyłączając wspa-
niałych dzieł literatury obcej. (...) Decydującym kryterium jest duchowe i artystyczne znaczenie dzieła literackiego”⁴. Dążenie do upowszechnienia literatury pięknej realizowane miało być, zdaniem założycieli Oddziału, w licznych formach. Wymieniano m.in. wykłady naukowe i pomniejsze referaty dotyczące życia literackiego oraz twórczości poszczególnych pisarzy. Wykładom i prelekcjom przygotowanym i wygłoszonym przez miejscowych znawców, ale także i zaproszonych naukowców spoza Bydgoszczy miały towarzyszyć debaty służące wolnej wymianie myśli na poruszany w temacie problem. Szczególne znaczenie przypisywano wieczorom autorskim oraz przedstawieniom teatralnym, które miały w decydujący sposób oddziaływać na tworzenie się gustów literackich mieszkańców grodu nad Brdą.

W skład pierwszego zarządu weszły następujące osoby: nauczyciel szkoły średniej Arnold, księgarz Fromm, Emanuel Ginschel, Georg Minde-Pouet, Hans Richert, Walter Leo Stein i radczynie sądu II instancji Hübner. Skład zarządu zmieniał się stopniowo w latach 1903-1919. Zmiany personalne spowodowane były przede wszystkim przeniesieniem służbowym danego członka zarządu do innego miasta. Największą stratę odnotował Oddział

Literatury w czerwcu 1913 r., kiedy to opuścił miasto dr Georg Minde-Pouet, powołany na dyrektora Zbiorów Miejskich w Dreźnie.

Liczba członków Oddziału Literatury wzrastała z każdym rokiem. Podczas gdy w pierwszym roku działalności wynosiła ona 172, to w ostatnim roku istnienia 1919/20 wynosiła 509 członków. Znaczny spadek ilości członków w Oddziale daje się zauważyć w latach 1914–1916 (z 523 pod koniec 1914 do 415 z końcem 1916 r.). Z wyjątkiem tego okresu Oddział cieszył się niesłabnącą popularnością, widoczną w coraz większej liczbie osób chętnych do udziału w ofercie proponowanej przez zarząd.

Warto też odnotować, iż Oddział Literatury otrzymywał corocznie dotacje przyznawane przez prezydenta miasta Towarzystwu w kwocie 4000 marek. Pieniądze te dzielono na wszystkie oddziały. W pierwszym roku działalności wynosiła ona 160,90 marek, by już w następnym wzrosnąć do 722 marek. W następnych latach kwota utrzymywała się na poziomie 700–800 marek. Bogata oferta programowa i popularność, jaką cieszyły się poczynania Oddziału Literatury, skłoniły zarząd Towarzystwa do znacznego podniesienia kwoty dotacji, tak iż w 1908 r. wyniosła ona już 1134 marki⁵. W porównaniu z poprzednimi latami dotacje zostały obniżone w czasie wojennym, ale i wówczas utrzymywały się na dość wysokim poziomie i umożliwiały tym samym kontynuację oferty programowej.

Działalność Oddziału Literatury

A) Prelekcje i wykłady

Najowocniejszą działalność prowadził Oddział Literatury w ramach wykładów wygłaszanych dla swoich członków i sympatyków i odbywających się najczęściej w auli Kasyna Cywilnego (Zivilkasino), w auli Miejskiej Szkoły dla Dziewcząt (Städtische höhere Töchterschule) oraz w auli Miejskiej Szkoły Realnej (Städtische Realschule). Przybliżano podczas nich portrety literatów, specyfikę ich twórczości i szeroko rozumiany krajobrazowy, historyczny i kulturowy kontekst dokonań literackich. Nie sposób tu wymienić i pokrótce omówić wszystkich referatów wygłoszonych w latach 1904–1919. Można pokusić się jednak o pogrupowanie tematyki wykładów i prelekcji, które chociaż w pewnym stopniu odzwierciedlałyby zainteresowania odbiorców z Bydgoszczy. W równym stopniu rozprawiano

zarówno o prozie, poezji, jak i dramacie. Poruszano zagadnienia z literatury ogólnoniemieckiej (przykładem mogą tu być np. wykłady dr. Georga Minde-Poueta na temat „Penthesilei” Heinricha von Kleista z 1912 r. czy dr. Maxa Kocha – „Schiller jako dramaturg” z 1904 r.) jak i regionalnej (wykład dr. Heinricha Spiero „Prusy Wschodnie w literaturze niemieckiej” z 1910 r. czy dr. Georga Minde-Poueta – „Powstanie i rozwój Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy” z 1912 r.). Wśród licznych wykładów znaczną część stanowiły te, które przedstawiały sylwetki pisarzy i poetów oraz prezentujące ich dorobek twórczy. Do najliczniej uczęszczanych imprez zaliczyć należy w tym miejscu wykłady następujących prelegentów: Sophie von Harbon („Marie von Ebner-Eschenbach” z 1911 r.), dr. Bertholda Litzmanna z Bonn („Ernst von Wildenbruch i niemiecki dramat współczesny” z 1905 r.) oraz dr. Martina Bollerta („Gottfried Rinkel” z 1915 r.⁶). Wśród referatów propagujących twórczość poszczególnych autorów znaczną część stanowią te przedstawiające dorobek pisarzy obcojęzycznych. Analiza sprawozdań rocznych Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy pozwala wysunąć wniosek, iż zainteresowania członków Oddziału Literatury w ramach literatury obcej koncentrowały się wyłącznie na pisarzach rosyjskich, francuskich, angielskich i częściowo szwedzkich. Szczególnie dużo miejsca poświęcono krzewieniu literatury rosyjskiej. Stało się tak dzięki wybitnemu znawcy tej kultury, dr. Wilhelmowi Löwenthalowi (w latach 1906–1909 w zarządzie Oddziału), który ogółem wygłosił w latach 1905–1919 pięć prelekcji dotyczących kultury rosyjskiej⁷. Prelekcje dr. Löwenthala, charakteryzujące się wielkim walorem faktograficzno-literackim, zamieszczano w publikacjach Oddziału. Dotyczy to wykładów o Antonim Czechowie i Mikołaju Gogolu.

Niemieccy miłośnicy literatury cenili także dzieła twórców francuskojęzycznych. Wartą odnotowania jest tu impreza zorganizowana w maju i w czerwcu 1912 r. we współpracy ze „Stowarzyszeniem Języków Nowożytnych” (Verein für neuere Sprachen) i obejmująca cztery prelekcje w języku francuskim. Znany poznański romanista, prof. Paul Bastier, przybliżył słuchaczom sylwetki i twórczość znanych i cenionych francuskich pisarzy: Honoré de Balzaca, Gustawa Flauberta, Alfreda de Musseta i Paula Verlaine’a. Rok wcześniej, tj. w 1911 r., miłośnicy filozofii oświecenia mieli okazję wysłuchać wykładu Artura Brausewettera z Gdańska pod tytułem: „Jan Jakub Rousseau”.

Zarząd Oddziału nie zapomniał także o walorach literatury angielskiej, choć zainteresowanie nią, jak wynika z raportu, skupiało się tylko wokół dwóch pisarzy: Williama Szekspira i Karola Dickensa⁸. Zainteresowanie literaturą szwedzką w ramach wykładów koncentrowało się na twórczości dwóch autorów: Selmy Lagerlöf i Henryka Ibsena⁹.

Niemalą wagę przypisywano także prelekcjom nawiązującym do wielowiekowej tradycji i kultury germańskiej. Poprzez patriotycznie zabarwiony tok rozważań poszczególnych prelegentów, przy wyborze których zwracano też uwagę na dbałość o piękno słowa literackiego, niektóre referaty zbliżały się do gatunków eseistyki, nie tylko angażującej intelekt, ale i emocje. Tym samym, wystąpienia te inspirowały słuchaczy do poszerzania swojej wiedzy i sięgania samemu po dzieła autorów znanych i uznawanych. Wykłady traktujące o niemieckiej literaturze romantycznej czy o znaczeniu kultury niemieckiej w dorobku cywilizacyjnym gromadziły setki słuchaczy, co zresztą było skrzętnie odnotowywane w kolejnych sprawozdaniach rocznych, poczynając od 1907 r.¹⁰ Warto wspomnieć w tym miejscu choćby o prelekcji redaktora Emanuela Ginschela dotyczącej dramatu okresu burzy i naporu („Das Drama der Sturm- und Drang-Periode”), którą szeroko komentował dziennik „Ostdeutsche Presse”. Wykład ten stanowił jednocześnie wprowadzenie do tragedii Heinricha Leopolda Wagnera (1747–1779) „Kindesmörderin” („Zabójczyni dziecka”). Prelegent w swoim wystąpieniu skupił się w pierwszej części na przedstawieniu znaczenia okresu „Sturm und Drang” dla klasyków niemieckich, po czym przeszedł do osoby i twórczości H.L. Wagnera, który należał w Strassbourgu do grona przyjaciół Wolfganga Johanna Goethego. Prelegent streścił także sztukę „Kindesmörderin” ku zadowoleniu słuchaczy, wśród których „kobiety po raz kolejny przeważały liczebnie”¹¹. Nie można pominąć także wykładu Alfreda Knoblocha z 1905 r. poświęconego twórczości pisarza Wilhelma von Polenza (1861–1903), z którym prelegent przyjaźnił się od lat młodości. Podczas wykładu, którego streszczenie zamieścił dziennik „Bromberger Zeitung” z 1 lutego 1905 r., organizatorzy zaprezentowali nie tylko drogę życiową pisarza, główne rysy jego twórczości i najważniejsze osiągnięcia literackie, ale także własne wspomnienia związane z twórcą, o którego powieści „Der Büttnerbauer” Lew Tołstoj wyraził się jako o najlepszej powieści, której akcja dzieje się na wsi¹². Zdobycze literatury niemieckiej ostatnich 25 lat przedstawił w swoim wystąpieniu Hermann Bahr,

który oprócz niewątpliwie głębokich treści o charakterze analitycznym przytoczył „szereg zabawnych anegdot z morałem oraz wiele celnych i humorystycznych uwag”¹³. Uczony wyróżnił szczególnie utwory pisarzy z kręgu naturalizmu, nie pominął awangardy oraz autorów piszących przede wszystkim o ojczyźnie i narodzie niemieckim. Wątek patriotyczny podjął pięć lat później dr Martin Bollert, którego wykład „Wojna jako złamanie prawa i sąd Boży” z 1916 r. nawiązywał do motywu działań wojennych obecnego w dziele literackim oraz do elementów prawa i filozofii. Dyrektor Biblioteki Miejskiej podkreślił, iż „wojna, która sama w sobie i w wielu przypadkach stanowi złamanie prawa, jest całkowicie dopuszczalna wtedy, gdy (...) musi być wybrana jako ostateczny środek, aby obronić najwyższe dobra ludu”¹⁴.

Szczególne miejsce wśród prelegentów zajmuje bez wątpienia dr Georg Minde-Pouet (1871–1950), w latach 1903–1913 dyrektor Biblioteki Miejskiej w Bydgoszczy. Ten przybyły w 1903 r. z Poznania do Bydgoszczy pracownik naukowy Muzeum im. Cesarza Fryderyka (Kaiser-Friedrich-Museum) odegrał znaczącą rolę w ukierunkowaniu pracy Oddziału Literatury. Z jego to inicjatywy zjeżdżało do grodu nad Brdą wielu znakomitych naukowców, wśród których nierzadko spotkać można było profesorów uniwersyteckich. Sam Minde-Pouet czynnie uczestniczył w przygotowaniu i wygłoszeniu własnych referatów, które cieszyły się wśród słuchaczy niesłabnącym powodzeniem. W latach 1904–1913, tj. do chwili wyjazdu do Drezna, Georg Minde-Pouet wygłosił u literatów dziewięć wykładów¹⁵, odnotowanych skrzętnie w zestawieniach rocznych Towarzystwa. Szczególnie intensywne były pierwsze lata działalności Oddziału Literatury, kiedy to dyrektor Biblioteki Miejskiej wygłaszał rocznie po dwa referaty. Po opuszczeniu miasta nie zagościł już tutaj jako prelegent, w przeciwieństwie do dr. Wilhelma Löwenthala, który ze względu na bliskość Poznania mógł utrzymywać z Towarzystwem bliskie kontakty. Wykłady Georga Minde-Poueta nie zawsze były wystąpieniami o charakterze czysto naukowym. Nierzadko były to także wprowadzenia w tematykę przedstawienia teatralnego, takiego jak np. „Robert Guistard” Heinricha von Kleista (prelekcja odbyła się w 1904 r. w Teatrze Miejskim w Bydgoszczy, połączona z wystawieniem fragmentów sztuki) czy „Amphithron” tegoż samego autora (w 1908 r. w Teatrze Miejskim). Za owocną działalność naukową dr Georg Minde-Pouet otrzymał w 1911 r. tytuł profesora. Podczas wie-

czoru pożegnalnego dnia 26 czerwca 1913 r. otrzymał on także, zdaniem autorów raportu, za „szczęśliwie spełnioną misję kulturalną na Wschodzie”¹⁶ statuetkę bydgoskiej Łuczniczki. Przykład Georga Minde-Poueta ukazuje, jak dla intensywniejszych kontaktów kulturalno-naukowych, poza ośrodkami krzewienia kultury, niebagatelną rolę spełniają niesformalizowane i pozainstytucjonalne ogniwa współpracy.

B) Wieczory autorskie

Niemalą rolę w działalności Oddziału Literatury odgrywały wieczory autorskie, cieszące się nieraz znacznie większą frekwencją niż prelekcje i wykłady. Odczyty te odbywały się systematycznie. Zdarzało się jednak, iż dzięki staraniom organizatorów i przejrzystej sytuacji finansowej Towarzystwa udawało się zaprosić do Bydgoszczy kilku autorów w roku. Tylko dwa razy w cyklu rocznym spotkania nie odbyły się. Na przełomie 1914 i 1915 r. Oddział Literatury wskutek sytuacji politycznej i zawieruchy wojennej zawiesił całkowicie swoją działalność. Także w ostatnich latach istnienia, tj. w okresie 1918–1920, nie doszło do żadnego spotkania z pisarzem mogącym zaprezentować słuchaczom grodu nad Brdą swoją twórczość. Do Bydgoszczy zjeżdżali zarówno literaci znani i cenieni, ale także ci, których nazwiska niewiele mówiły szerszemu gronu miłośników literatury i których na próżno szukać by można w leksykonach literatury.

Już w pierwszym okresie działalności Oddziału przybył do Bydgoszczy pisarz Max Halbe (1865–1944), niemiecki nowelista, dramaturg i powieściopisarz, u którego nierzadko daje się zauważyć antypolski charakter. Pozostający w tym czasie pod wpływem naturalizmu, autor zaprezentował słuchaczom swoją nowelę „Frau Meseck” („Pani Meseck”). W sprawozdaniu rocznym nie odnotowano liczby słuchaczy przybyłych na spotkanie z pisarzem, notabene o korzeniach polsko-niemieckich, który o Pomorzu Zachodnim, swojej ziemi ojczystej, wyraził się jak o źródle twórczości, „gorącym strumieniu krwi”, który nadaje jego dziełom jedyny, niepowtarzalny i tajemniczy rytm¹⁷. Z uwagi na to, iż pisarz odrzucił konwencje retoryczne i zaprezentował nowelę „naturalnie, jasno i wyraźnie, z pełnym opanowaniem materiału i zdolnością ułatwiającą słuchaczom recepcję oraz bez trudu wprowadzającą wszystkich w powiązania i treść”¹⁸, wzbudził tym samym ogromne zainteresowanie słuchaczy, którzy na

koniec wyrazili prośbę, by pisarz następnym razem zaprezentował utwór bardziej związany z życiem w regionie Pomorza Zachodniego.

Antypolską wymowę prezentowała przybyła na zaproszenie Oddziału Literatury czołowa „pisarka Marchii Wschodniej” i „naturalistka najwyższej klasy”¹⁹ Clara Viebig (1860–1952). Dnia 23 marca 1908 r. do auli Miejskiej Szkoły Realnej przybyło ogółem 383 słuchaczy, by z największym zainteresowaniem wysłuchać fragmentów opowiadań z tomu „Kinder der Eifel” („Dzieci Eifel”), fragmentów utworów dotyczących środowiska Berlina²⁰ oraz usłyszeć „niewielki, humorystyczny szkic”²¹ traktujący o problemach Marchii Wschodniej. Z dużym prawdopodobieństwem zaprezentowała ona fragmenty powieści „Das schlafende Heer” („Śpiące wojsko”) z 1904 r., przedstawiającej obraz wysiłków zmierzających do germanizacji Poznańskiego²². Prezentacja utworów wywarła na zebranych ogromne wrażenie, tak iż okrzyknięto autorkę „mistrzynią sztuki prezentacji”²³.

Organizatorzy wieczorów autorskich zorganizowali swoim członkom i sympatykom w 1908 r. nie tylko spotkanie z Clarą Viebig. Dwa tygodnie przed jej przyjazdem gościł w Bydgoszczy, także w auli Szkoły Realnej, pisarz i poeta Richard Dehmel (1863–1920). Uchodzący na początku XX w. za czołowego przedstawiciela secesji literackiej (Jugendstil) w Niemczech i za najwybitniejszego poetę niemieckojęzycznego, zaprezentował Richard Dehmel fragmenty utworów z lat wcześniejszych, napisanych pod wpływem twórczości naturalistów skupionych wokół czasopisma „Die Gesellschaft” („Społeczeństwo”) oraz późniejszych, zabarwionych wpływami impresjonistycznej techniki Detleva von Liliencrona oraz romantycznymi motywami przeplatającymi elementy mistyki i erotyki²⁴ oraz niejasnymi obrazami literackimi, zbliżającymi poetę do kręgu symbolistów²⁵.

Z bardziej popularnych literatów prezentujących swoje dzieła podczas wieczorów autorskich warto też wspomnieć o wyżej wymienionym impresjoniście i naturaliście Detlevie von Liliencron (1844–1909), goszczącym w Bydgoszczy w 1906 r. Autorzy sprawozdania rocznego nie zanotowali ani liczby słuchaczy zebranych 12 listopada w Strzelnicy (Schützenhaus), ani utworów, które zaprezentował czołowy publicysta czasopisma „Die Gesellschaft” oraz najbardziej znany „naturalista wśród poetów impresjonistycznych”²⁶.

Dnia 20 listopada 1913 r. Oddział Literatury gościł u siebie pisarza i poetę Arno Holza (1863–1929). Ten prekursor niemieckiego naturalizmu zapre-

zentował w Bydgoszczy fragmenty swojej poezji bezrymowej, czym potwierdził przypisywane mu przez krytyków miano pisarza eksperymentalnego²⁷. Kluczowym tekstem był na spotkaniu pełen alegorii artystycznych, wizji i marzeń sennych wiersz „Phantasmus” z tomu „Das Buch der Zeit” („Księga czasu”) z 1886 r., traktujący o nadrzędnej roli poety, jednoczącym w sobie wszystkie elementy czasowo-przestrzenne i warunkującym prawidłowe funkcjonowanie.

Ostatnim znanym autorem zaproszonym przez zarząd Oddziału Literatury był w 1918 r. Carl Hauptmann (1858–1921), starszy brat laureata Literackiej Nagrody Nobla z 1912 r., Gerharda Hauptmanna. Na spotkanie z autorem, którego tematyczna i gatunkowa różnorodność oraz pluralizm stylowy wiernie odzwierciedlają prawie wszystkie współczesne prądy literackie²⁸, przybyło 420 osób.

Z mniej znanych autorów goszczących w Bydgoszczy wymienić należy m.in. pisarkę Annę Ritter (1865–1921) z Berlina, która na wieczorze autorskim w 1906 r. prezentowała utwory ze zbiorów: „Gedichte” („Wiersze”) i „Befreiung” („Wyzwolenie”). Poetka ujęła słuchaczy swoimi utworami lirycznymi, w których, jak relacjonowała miejscowa prasa, zapisane były koleje jej losu. W drugiej części autorka zaprezentowała fragment prozy zatytułowany: „Ein Tageblatt aus dem Leben meines Jüngsten”, będący pełnym humorem i ciepła opowiadaniem dla dzieci²⁹. Nie sposób pominąć tu także poetę i pisarza Otto Ernsta (1862–1929), który w 1908 r. zaprezentował słuchaczom w Bydgoszczy m.in. fragmenty powieści częściowo o charakterze autobiograficznym „Semper der Jüngling” („Zawsze młody”) oraz „Wintersonnenmärchen” („Zimowo-słoneczna baśń”).

Odnotować należy także wizytę w Bydgoszczy urodzonego w Poznańskim Karla Busse (1872–1918), autora tekstów do pieśni ludowych oraz pomniejszych utworów, określanych jako „dobre nowele wojenne”³⁰. Autor opowiadania „Im polnischen Wind” („W polskim wietrze”) przybył jako pierwszy w ramach wieczorów autorskich. Spotkanie z nim odbyło się kilka dni przed ukonstytuowaniem się Oddziału Literatury w grudniu 1903 r.

W latach 1903–1919 odbyło się w ramach działalności Oddziału Literatury Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy 21 wieczorów autorskich promujących niemiecką literaturę piękną. Zdecydowana większość autorów goszczących w grodzie nad Brdą skupiona była wokół kręgu naturalistycznego. W utworach prezentowanych w Bydgosz-

czy autorzy ci debatowali nad zagadnieniami z zakresu polityki społecznej, nawiązującej do założeń naturalizmu francuskiego, którego rozkwit przypada na lata 80. i 90. XIX w. Głównym postulatem twórczości autorów naturalistycznych było rzeczywiste, obiektywne i staranne odzwierciedlenie fragmentu danej rzeczywistości. Z autorów zaliczanych do kręgów naturalistycznych i występujących w Bydgoszczy tylko Arno Holz zerwał z realistyczną tradycją narracyjną, wprowadzając m.in. konieczność samodzielnej rekonstrukcji akcji z fragmentów opisu i dialogu³¹.

Warto zastanowić się nad tym, z jakiego powodu zapraszano głównie twórców naturalistów, pomijając tym samym przedstawicieli innych kierunków. Bydgoszcz nie miała możliwości kontaktu ani z symbolistami, ani z estetyzmem *l'art pour l'art*, propagowanym przez Stefana Georga i jego zwolenników. Uwadze organizatorów zdaje się także umykać rozkwitający w latach 1910–1918 ekspresjonizm. Przyjmując za założeniami statutowymi, iż wyklucza się ograniczenie oferty programowej w jakimkolwiek kierunku, wnioskować należy z tego, iż organizatorom nie udało się zaprosić na spotkanie żadnego znaczącego literata spoza kręgu naturalistycznego.

C) Przedstawienia teatralne

Teatr Miejski w swojej długiej historii nie kierował się wyłącznie względami komercyjnymi. Wystawiano także sztuki ambitne, które nie zawsze znajdowały pełne zrozumienie wśród odbiorców. Zamiarem twórców Oddziału Literatury była współpraca z teatrem w celu wystawienia przedstawień także takich, które z jakichkolwiek powodów pomijano. Te nie zawsze łatwe w odbiorze sztuki miały być przybliżone większej publiczności teatralnej podczas wieczorów literackich. Tym samym stworzono warunki do zrozumiałej recepcji³². W ramach działalności Oddziału Literatury wystawiono ogółem 19 przedstawień teatralnych. Propagowano przede wszystkim dzieła ambitne, pomijając tym samym sztuki łatwe, lekkie i przyjemne³³. Analiza przedstawień teatralnych wystawionych w Teatrze Miejskim w latach 1904–1919 wykazuje przewagę sztuk klasycznych, co zawdzięcza się przede wszystkim dyrektorowi i zarazem członkowi zarządu Oddziału w latach 1903–1906, dr. Walterowi Leonowi Steinowi. Inspiracja kierownictwa teatru zapewniła mu liczną publiczność, chętną ujrzenia przedstawień najpopularniejszych klasyków niemieckich: Johanna

Wolfganga Goethego (1749–1832) i Friedricha Schillera (1759–1805). Publiczność zgromadzona w Teatrze Miejskim mogła zobaczyć ogółem dwie sztuki Goethego: „Die Fischerin” („Rybaczka”) w 1910 r. i „Gathros” w 1913 r. Wyjątkowo dużo miejsca w sprawozdaniu rocznym organizatorzy poświęcają wystawieniu „Die Fischerin”. Ten mało znany wodewil prezentowany był od czasów powstania tylko pięć razy³⁴. Trudności związane z realizacją pomysłu (m.in. potrzebne ogromne nakłady finansowe) spowodowały, iż wodewil wystawiono dopiero dwa lata po narodzeniu się samego pomysłu. „Die Fischerin” zaprezentowano podczas święta lata w plenerze, w dzielnicy Prądy. W sztuce grali także członkowie zarządu: dr Auerbach, dr Löwenthal i panna Friedland. Niektórzy członkowie występowali w chórze sąsiadów. Ogółem przybyło na sztukę 500 członków i sympatyków Oddziału Literatury. Podczas święta lata wystawiono także przedstawienie amatorskie pod kierownictwem dyrektora miejscowego Konserwatorium Muzycznego, Wilhelma von Winterfelda. Drugą sztukę J.W. Goethego wystawiono w 1913 r., w dziesiątą rocznicę powstania Oddziału Literatury. I tym razem, mimo wielu trudności technicznych związanych z realizacją projektu, udało się dzięki staraniom dyrektora teatru, Maxa Biedermana, zaprezentować sztukę „Gathros”, do której słowo wstępne wygłosił prof. dr Eduard Engel z Berlina.

Ze sztuk Friedricha Schillera w ramach działalności Oddziału Literatury także wystawiono dwie: „Don Carlosa” w 1904 r.³⁵ oraz rok później „Willhelma Tella”. Prezentacja sztuk Schillera wkomponowana była w uroczyste obchody setnej rocznicy śmierci poety i dramaturga. Uroczystości tej towarzyszyły także inne przedsięwzięcia, m.in. wykład dr. Maxa Kocha o sztuce dramatycznej Schillera (1904) oraz majówka zorganizowana przez miejscowy oddział Schillerowskiego Związku Kobiet (Schillerverband deutscher Frauen), którego dochód przekazano centrali związkowej w Lipsku³⁶. 15 maja 1905 r. zorganizowano także święto ku czci Schillera, na którym zaprezentowano fragmenty utworów wieszca. Redaktor Emanuel Ginschel popisał się recytacją następujących utworów: „Lied an die Freude” („Oda do radości”), „Känie”, „Die Erwartung” („Oczekiwanie”) i „Die Kraniche des Ibykus”. Z kolei dr Max Döring przedstawił fragment monologu Wallensteina, zaczynający się od słów: „Wär’s möglich”. Uroczystości tej towarzyszyły także pomniejszych prelekcje dotyczące życia i twórczości autora rodem z Marbach.

Członkowie zarządu nie tylko sięgali do sztuk klasycznych Schillera i Goethego. Starano się urozmaicić repertuar i tym samym przyciągnąć do teatru jak najwięcej widzów. Nie zapomniano przy tym o twórcach z wcześniejszych epok. Ogromną popularnością cieszyło się wystawienie fragmentów sześciu komedii karnawałowych renesansowego barda niemieckiego Hansa Sachsa (1494–1576). Ale i twórcy współcześni znaleźli uznanie w oczach członków zarządu Oddziału Literatury. W 1905 r. wystawiono fragmenty sztuki Gerharda Hauptmanna (1862–1946) „Elga”, a dwa lata później sztuki tego samego autora „Vor Sonnenaufgang” („Przed wschodem słońca”). Prezentacji sztuki towarzyszyła dyskusja mająca miejsce kilka dni później w Kasynie Cywilnym oraz prelekcje na temat samego utworu Hauptmanna oraz naturalizmu w estetyce współczesnej.

Zgodnie z założeniami, by promować także literaturę obcojęzyczną, zaprezentowano w ramach działalności Oddziału sztuki autorów obcych. Zapoczątkował je w 1906 r. gościnny występ Gertrudy Ehsoldt z Berlina z fragmentami utworów „Salome” Oskara Wilde’a (1854–1900) oraz „Elektry” Hugo von Hofmannsthała (1874–1929). W osiemdziesiątą rocznicę urodzin Lwa Tołstoja wystawiono w Teatrze Miejskim jego komedię „Die Früchte der Aufklärung” („Owoce oświecenia”). Z uwagi na to, iż utwór ten grany był na scenach niemieckich niezwykle rzadko³⁷, zaliczono to wydarzenie do eksperymentów literacko-artystycznych. Do autorów obcych, których utwory znalazły się w repertuarze Teatru Miejskiego w Bydgoszczy, dołączył w 1912 r. August Strindberg (1849–1912), którego nowelę „Triumpf” i jednoaktówkę „Mocniejsza” i „Wierzący” zostały zaprezentowane licznie zgromadzonej widowni.

Swoje miejsce na deskach teatru w Bydgoszczy znaleźli także niemieccy klasycy ludowi, m.in. Friedrich Lienhard (1865–1929) ze sztuką „Der Fremde” („Obcy”) w 1913 r. oraz Hermann Burte (1865–1960) ze sztuką „Ratte” („Szczur”) w 1917 r. Zgromadzona publiczność miała okazję oglądać w rolach głównych występujących gościnnie w grodzie nad Brdą aktorów: Friedricha Lindnera i Lothara Mehnerta z Drezdeńskiego Teatru Królewskiego.

Występy w ramach działalności Oddziału Literatury to jedynie niewielki odcinek pracy Teatru Miejskiego w Bydgoszczy. Statystyki potwierdzają, iż przedstawienia teatralne, nierzadko wystawiane nakładem ogromnych środków, cieszyły się niesłabnącą popularnością. Sztuki o charakterze radykalnym, czasami wręcz brutalne, odpowiadały w dużym stopniu

dramaturgii problemów, o których rozprawiano bez zafałszowania i bez nadętej mistyfikacji literackiej. Dla popularyzacji literatury pięknej, obok przedstawień teatralnych, duże znaczenie miały także dyskusje światopoglądowe i konfrontacje postaw różnych pokoleń obecnych na spektaklach. W doborze repertuaru organizatorzy kierowali się własnymi gustami oraz gustami publiczności. Sięgano często do sztuk o charakterze klasycznym i mieszczańskim i nie odcinano się od konwencjonalnej estetyki, wystawiając nierzadko dzieła o problemach obrachunkowych jednostki z samą sobą, z rodziną i ze społeczeństwem.

D) Publikacje

Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy było instytucją popierającą twórczość artystyczną i naukową. Celowi temu służyć miały także publikacje, w których autorzy tworzyli niejako pomost między twórcą a czytelnikiem. Publikowano referaty, by nie tylko przeszczepiać na grunt miejscowy osiągnięcia literatury niemieckiej i obcojęzycznej, ale i aby silnie zaakcentować swoją działalność. To, co potem przeczytać było można na łamach, wynikało z głębokiego przeświadczenia członków Oddziału Literatury, redaktorów i współpracowników o potrzebie utrwalania klimatu wydarzeń artystycznych i duchowych. Ogółem wydano osiem zeszytów w ramach działalności literatów z Bydgoszczy.

Pierwszym z nich, datowanym na rok 1905, był zapis wykładu Hansa Richerta na temat Immanuela Kanta (1724–1804). W tym samym okresie widoczne było wśród członków Towarzystwa uznanie dla twórczości pisarzy rosyjskich, co znalazło swoje odzwierciedlenie w drugim zeszycie, na który składa się prelekcja dr. Wilhelma Löwenthala na temat utworów Antoniego Czechowa oraz w zeszycie czwartym traktującym o Mikołaju Gogolu (1910/11). Wśród prelegentów udostępniających swoje wykłady w formie publikacji na próżno szukać można byłoby dominującej estetycznie tendencji literackiej. I tak w zeszycie trzecim, wydanym na przełomie lat 1907/08, prof. dr Ernst Elster z Marburga zamieścił swój wykład zatytułowany „Tannhäuser in Geschichte, Sage und Dichtung” („Tannhäuser w historii, sadze i literaturze”), który barwnie przywołuje szereg wyobrażeń niedwuznacznie wskazujących na wyjątkową pozycję tego motywu w literaturze germańskiej. Autor w sposób niezwykle barwny przedstawił w swoim artykule recepcję „Tannhäusera” w literaturze niemieckiej.

Szczególnie dużo miejsca poświęcił on adaptacji motywu przez Ryszarda Wagnera (1813–1883), zainspirowanego twórczością Heinricha Heinego (1797–1856), Ludwika Tiecka (1773–1853) i E.T.A. Hoffmanna (1776–1822). Zauważył przy tym tendencję „ekumeniczną” kompozytora, który zrezygnował z antypapieskich elementów w utworze, pozwalając tym samym głównemu bohaterowi dostąpić zbawienia³⁸. Ambicje intelektualne, wykraczające poza zwykły opis rzeczywistości, zauważalne są także w prelekcji dr. Siegmunda Benedicta: „Wagner’s Parsifal in seiner menschlich-ethischen Bedeutung” („Wagnerowski Parsifal i jego ludzko-etyczne znaczenie”), wydanej jako szósty zeszyt (1912/13). Tradycje muzyczne kontynuowane były także poprzez publikację kolejnego zeszytu, w którym zamieszczono zapis wykładu Karla Adamka o niemieckich pieśniach i mądrościach ludowych z Obszaru Nadnoteckiego („Volkslieder und Sprüche aus dem Netzegau”, 1913/14). Publikacje Oddziału Literatury w latach późniejszych zdominowane były przez twórczość o charakterze klasycznym, narodowym i patriotycznym. Znaczenie kulturotwórcze miał z pewnością zeszyt piąty, będący zapisem wykładu Walthera Rithacka-Stahna na temat religii Johanna Wolfganga Goethego oraz zeszyt ósmy (1916/17), w którym dr Martin Bollert raz jeszcze odwołał się do korespondencji Ferdynanda Freiligratha i Gottfrieda Rinkela .

Zeszyty Oddziału Literatury jego członkowie otrzymywali bezpłatnie, inni odbiorcy mogli nabyć je za odpowiednią opłatą. Dzięki tym publikacjom nowe treści przedstawiane w referatach mogły dotrzeć do większej grupy odbiorców. Nie wiadomo, czym kierowali się wydawcy, oddając do druku takie, a nie inne prelekcje. Można przypuszczać, iż decydującym kryterium był poziom merytoryczno-językowy danej prelekcji oraz aktualność tematyki związanej ściśle z frekwencją podczas prezentacji.

E) Inne przedsięwzięcia

Ambicją członków Oddziału Literatury było nie tylko stworzenie ram organizacyjnych dla możliwości upowszechniania literatury. Wspierano ją także środkami finansowymi. Pieniądze zebrane np. podczas przedstawienia „Amphithron” (1908) Heinricha von Kleista przekazano w całości kwocie fundacji z Frankfurtu nad Odrą celem wsparcia budowy pomnika pisarza w tym mieście. W tym samym roku wsparto także powstający pomnik Josepha Eichendorffa we Wrocławiu.

Oprócz wieczorów autorskich, cieszących się ogromną popularnością, organizowano także wieczory recytatorskie, podczas których sami członkowie, a od 1907 r. także zawodowi recytatorzy, prezentowali utwory literackie. Pierwszym recytatorem zawodowym był dr Emil Geher z Berlina, który przedstawił fragmenty utworów m.in. Hugo von Hoffmannsthal, Stefana Georga (1868–1933), Friedricha Wilhelma Nietzschego (1844–1900), Hansa Christiana Andersena (1805–1875), Paula Verlaine'a (1844–1896) oraz Oskara Wilde'a. Warto też jednak wspomnieć w tym miejscu, iż występ ten nie wywołał większej euforii niż podczas spotkań, na których członkowie Oddziału sami recytowali utwory³⁹.

Organizowano ponadto wieczory literackie, podczas których omawiano utwory pisarzy o umiarkowanych ambicjach nowatorskich oraz te będące w warstwie intelektualnej efektem symbiozy wielonarodowościowych tradycji, niosących w sobie z konieczności otwartość na różne opcje narodowe, obyczajowo-światopoglądowe oraz językowe⁴⁰.

Godne uwagi są także imprezy poświęcone twórczości jednego autora. Już w pierwszym roku działalności zorganizowano dni, podczas których przybliżano słuchaczom sylwetki i twórczość danego artysty. Szereg takich imprez zapoczątkowało w 1904 r. święto Johanna Gottfrieda Herdera (1744–1803), niemieckiego pisarza i poety. O wielu szczegółach imprezy dowiedzieć się można z lektury dzienników: „Ostdeutsche Presse” i „Bromberger Zeitung” z dnia 6 stycznia 1904 r. Podkreślano samą inicjatywę uczczenia setnej rocznicy śmierci pisarza, określanego mianem ojca niemieckiej poezji ludowej. W sposób chronologiczny przedstawiono także na łamach prasy bydgoskiej sam przebieg uroczystości. Nie wszystkim takim przedsięwzięciom towarzyszył bogaty program artystyczny. Święto Kanta, mające miejsce w tym samym roku, sprowadziło się do prelekcji Hansa Richerta o roli filozofa z Królewca w niemieckiej i ogólnoeuropejskiej kulturze. Wykład ten, ze względu na bogatą treść oraz niezwykley przekaz, wywołał ogromny entuzjazm wśród słuchaczy, tak iż prasa lokalna zacytowała niektóre fragmenty występu. O znaczeniu Immanuela Kanta w kulturze i nauce Hans Richert wypowiedział się m.in. następująco: „Chyba nikt (...) nie miał takiego przełomowego oddziaływania jak Kant poprzez swoją filozofię krytyczną. Jego duch jest obecny jeszcze dzisiaj. Trzy razy po nim wydawało się, iż inne kierunki będą przeważały. Najpierw Hegel jako świecąca kometa na niebie humanistyki, potem do

głosu doszły nowe nauki przyrodnicze, które zrzuciły filozofię Hegla z tronu i w końcu wystąpił Nietzsche, który zaliczył filozofów do ustawodawców i możnowładców. Od tego czasu daje się zauważyć wyraźny powrót do Kanta i jego duch na nowo opanowuje humanistykę”⁴¹.

Nie urozmaicono także imprezy poświęconej Henrykowi Ibsenowi (1828-1906), ograniczając ją do wykładu dr. Georga Minde-Poueta. Natomiast uroczystość poświęcona Ludwikowi Uhlandowi (1787-1862), niemieckiemu poecie i pisarzowi, zgromadziła nie tylko liczną publiczność, ale i zachwyciła bogactwem programowym. Dużym uznaniem cieszył się także wieczór zorganizowany z okazji 80 rocznicy urodzin Lwa Tołstoja (1908) we współpracy z Teatrem Miejskim w Bydgoszczy oraz wieczór pamięci pisarza Ernsta von Wildenbrucha, zmarłego nagle w 1909 r.

Zarząd Oddziału Literatury już od początku swojej działalności starał się o to, by recepcja literatury miała nie tylko charakter bierny. W celu współtworzenia życia literackiego i animacji w życiu kulturalnym miasta organizowano (wprawdzie nie zawsze z sukcesem) ćwiczenia literackie dla członków i sympatyków. Zajęcia te odbywały się najczęściej dwa razy w miesiącu i zapoczątkowane zostały w 1905 r. analizą „Fausta” Goethego⁴². Kontynuowano je także w latach następnych. Zostały one nie tylko odnotowane przez autorów raportu rocznego, ale i wspomniane przez Alfreda Cohna (1901-1961), autora „Erinnerungen an Bromberg” („Wspomnienia o Bydgoszczy”), wydanych w języku polskim w 2003 r. Alfred Cohn wracając pamięcią do lat spędzonych w Bydgoszczy (1901-1920), odnotowuje swój udział w ćwiczeniach literackich dotyczących II części „Fausta” i prowadzonych przez prof. Witkowskiego z Uniwersytetu w Lipsku⁴³.

W ramach działalności Oddziału Literatury nie pomijano wśród słuchaczy żadnej z grup wiekowych. Także młodsza widownia miała swoje wieczory, podczas których prezentowano przede wszystkim wiersze i baśnie. Imprezy te, jak wynika z raportów rocznych, odbywały się dopiero od 1910 r. i zapoczątkowane zostały występem Josefy Metz z Berlina, która przedstawiła wiersze i baśnie własne oraz innych autorów. Na osobie Josefy Metz nie kończy się bynajmniej krąg osób przybyłych na zaproszenie Oddziału. Grono recytatorów wypada tu poszerzyć, sygnalizując chociażby tylko marginalnie obecność Franziski Ellmenreio, Clary Werdemann i Johanny Meher.

Podsumowanie

„Niezwykle cenne były imprezy Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Wiedzy, do którego mama należała”⁴⁴, pisał w swoich wspomnieniach Alfred Cohn. Formalnie i prawnie usankcjonowany w jego ramach Oddział Literatury poprzez swoją działalność otwierał słuchaczom i widzom nowe horyzonty oraz swoją aktywnością programową wydatnie ożywiał życie kulturalne w mieście. Dzięki nim niemieckie społeczeństwo Bydgoszczy mogło się zapoznać z prawie pełnym obrazem swojej tradycji literackiej. Przepuszczalnie ze względów programowo-finansowych oraz z uwagi na konserwatywne upodobania publiczności literatura najnowsza i jednocześnie wychodząca poza ramy tradycji prezentowana była sporadycznie. Organizatorzy stronili od śmiałych inicjatyw, szczególnie w zakresie popierania twórczości awangardowej, budzącej wiele emocji i kontrowersji. Członkowie zarządu Oddziału Literatury nie wymagali od pisarzy żadnych deklaracji ideowych oraz nie przeceniali programowych podziałów generacyjnych. Mając ograniczone możliwości, zapraszali autorów, których utwory dają się w pewnej mierze wywieść z ogólnej sytuacji polityczno-społecznej i uzasadnić przez kontekst określany mianem życia literackiego. Po 1919 r. próbowano podtrzymać działalność Oddziału Literatury. W zmienionej sytuacji polityczno-społecznej okazało się to jednak niemożliwe. Pomniejsze imprezy o charakterze patriotycznym w niczym nie przypominały dawnych lat świetności Oddziału, który trwale zapisał się w życiu kulturalnym miasta Bydgoszczy w pierwszym okresie XX w.

¹ Zob. m.in. Gerhard Ohlhoff, *Goethes „Fischerin” in Bromberg („Rybaczka” Goethego w Bydgoszczy)*. W: „Bromberg”, 10 (1962); Wilfried Samel, *Abteilung für Literatur. Vor neunzig Jahren in Bromberg gegründet (Oddział Literatury założony przed 90 latami w Bydgoszczy)*. W: „Bromberg”, 101(1993), s. 9–10; Hugo Rasmus, *Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Nauki w Bydgoszczy*. W: *Bydgoszcz. 650 lat praw miejskich*, red. Maksymilian Grzegorz i Zdzisław Biegański, Bydgoszcz 1996, s. 108–114.

² Niemieckie Towarzystwo Sztuki i Wiedzy w Bydgoszczy obejmowało siedem oddziałów. Obok najaktywniejszego Oddziału Historii (Abteilung für Geschichte) prowadziły działalność także: Oddział Sztuki (Abteilung für Kunst), Oddział Nauk Prawnych i Administracyjnych (Abteilung für Rechts- und Staatswissenschaften), Oddział Nauk Przyrodniczych (Abteilung für Naturwissenschaft), Oddział Techniki (Abteilung für Technik) i dwa oddziały muzyczne (Liedertafel i Singakademie).

- ³ 2. Jahresbericht (Sprawozdanie roczne nr 2), 1903/04, „Bromberg” 1904, s. 11. Woryginalne: „Dieses Komitee forderte zur Gründung der geplanten Abteilung auf und sprach die angestrebten Ziele aus: den Sinn und das Verständnis für Literatur zu pflegen und zu fördern und einen Sammelplatz aller schonegeistigen Interessen zu schaffen”. Wszystkie tłumaczenia pochodzą od autorki artykułu.
- ⁴ Ibidem. Woryginalne: „Ein Verein von Literaturfreunden soll geschaffen werden zu gegenseitiger Förderung und freiem Meinungs Austausch, bestimmt alle, die zu geben berufen sind, als auch die, die empfangen wollen, heranzuziehen und auf diese Weise zur künstlerischen Erziehung des Volkes mitzuwirken. Eine Beschränkung des Programms nach irgend einer Richtung hin ist ausgeschlossen. Die unvergänglichen Schöpfungen der Dichter der Vergangenheit sollen im gleichen Maße berücksichtigt werden wie die Leistungen der modernen Literatur und auch hervorragende Erzeugnisse fremder Literaturen haben Anspruch auf unser Interesse. Entscheidend ist allein die geistige und künstlerische Bedeutung eines literarischen Produkts”.
- ⁵ W 1911 r. wynosiła ona już 1615 marek, a w 1913 r. 1823 m. Por. 10. Jahresbericht, 1911/12, s. 17 i 12. Jahresbericht, 1913/14, s. 15.
- ⁶ Prelegent nie tylko przedstawił sylwetkę autora oraz jego niezwykle koleje losu, ale także recytował jego utwory oraz fragmenty korespondencji. Por. „Ostdeutsche Presse” z 21 IX 1915, nr 221, dodatek: „Aus Stadt und Land” z 20 IX.
- ⁷ W 1905 r. – „Anton Czechow, +15 VII 1904” – wraz z zaprezentowaniem fragmentów nowel „Przestępca” i „Śmierć urzędnika” we własnym tłumaczeniu, w 1906 r. – „Maxim Gorki”, w 1908 r. – „Tołstoj jako dramaturg”, w 1910 r. – „Gogol. Jego twórczość i osobowość”, w 1912 r. – „Rosyjska pieśń ludowa”.
- ⁸ Prelekcje Hansa Richerta – „Problem charakterologiczny Hamleta” w 1905 r., Käte Stellmacher z Berlina – „Karol Dickens” w 1912 r. i Artura Brausewettera o Szekspirze i jego trzech utworach: „Ryszard III”, „Otello” i „Makbet” w 1913 r. Wykładom dotyczącym twórczości Szekspira towarzyszyły warsztaty literackie prowadzone przez prelegenta.
- ⁹ Prelekcje: dr. Minde-Poueta z 1906 r. „Ibsen” i dr. Koppa „Selma Lagerlöf” z 1909 r.
- ¹⁰ Mimo dużej liczby słuchaczy, dochodzącej nawet do 500 osób, jeszcze większą popularnością cieszyły się często wieczory autorskie i przedstawienia teatralne.
- ¹¹ „Ostdeutsche Presse” z 10 I 1905, nr 8, dodatek „Aus Stadt und Land” z 9 I 1905.
- ¹² Por. „Bromberger Zeitung” z 1 II 1905, nr 27.
- ¹³ Por. „Ostdeutsche Presse” z 9 II 1911, nr 34, dodatek: „Aus Stadt und Land” z 8 II 1911.
- ¹⁴ „Ostdeutsche Presse” z 30 IX 1916, nr 230, dodatek: „Aus Stadt und Land” z 29 IX. Woryginalne: „Dabei betonte der Redner, dass der Krieg, der an sich und in vielen Fällen einen Rechtsbruch darstelle, dann völlig auf dem Rechtsboden steht, wenn er, wie es auf die verbündeten Mittelmächte zutrefte, als letztes Mittel gewählt werden müsse, um die höchste Lebensgüter des Volks zu verteidigen”.
- ¹⁵ Dr Minde-Pouet był prelegentem także w innych oddziałach Towarzystwa. Jego nazwisko znaleźć można m.in. na liście prelegentów w Oddziale Historii i Oddziale Techniki.
- ¹⁶ 12. Jahresbericht, 1913/14, Bromberg 1914 (Sprawozdanie roczne nr 12, 1913/14, Bydgoszcz 1914), s. 15. Woryginalne: „Hier wurde von unserer Abteilung dem hervorragenden Organisator, dem glänzenden Redner, dem nie versagenden Arbeiter und Förderer zuzuschreiben ist, der Dank der Abteilung ausgesprochen und zur Erinnerung an die glücklich gelöste Kulturmission im Osten eine Bronze überreicht, das Abbild der auf unserem Theaterplatz aufgestellten Bogenspannerin von Lepke”. Pobyt G. Minde-Poueta w Poznańskim miał na celu m.in. krzewienie kultury niemieckiej w tym regionie.
- ¹⁷ Por. Otto Mann, *Literaturgeschichte. Epochen und Meister der deutschen Literatur von der germanischen Dichtung bis zur Gegenwart (Historia literatury. Epoki i mistrzowie literatury niemieckiej od czasów germańskich do współczesności)*, Gütersloh 1964, s. 574. Warto wspomnieć też, iż Max Halbe był jednym z twórców, którzy na przełomie wieków XIX i XX zanegowali obecne w literaturze niemieckiej do połowy XIX w. pozytywne obrazy „pięknej Polki” i „szlachetnego Polaka”. Źródła tendencyjności pisarza kolportującego negatywne stereotypy dotyczące Polaków upatruje się jednak bardziej w stosunkach społeczno-politycznych panujących w tym czasie w Prusach Zachodnich niż w kontekście biografii pisarza. Por. Marek Zybyra, *Max Halbe. W: Pisarze niemieckojęzyczni XX wieku. Leksykon encyklopedyczny*, pod red. M. Zybyry, Warszawa-Wrocław 1996, s. 116.

- ¹⁸ „Ostdeutsche Presse” z 20 XI 1904, nr 273 i „Bromberger Zeitung” z 20 XI 1904, nr 273. W oryginale: „Max Halbe verschmähte rhetorische Künste und Mittel, er las ungekünstelt, klar und deutlich, mit voller Beherrschung des Stofflichen und jener Fähigkeit, den Zuhörern sein Werk verständlich zu machen, die mühelos alle in Zusammenhang und Grund der Novelle einführte”.
- ¹⁹ *Deutsche Literaturgeschichte von Robert König (Niemiecka historia literatury Roberta Königa)*, red. prof. dr Rinzel, t. 2, Bielefeld–Leipzig 1922, s. 476.
- ²⁰ Autorzy sprawozdania nie podają tytułów opowiadań. Viebig mogła zaprezentować na spotkaniu jeden z dwóch utworów: „Das tägliche Brot” („Codzienny chleb”) z 1902 r. lub „Einer Mutter Sohn” („Syn matki”) z 1906 r.
- ²¹ 6. Jahresbericht (Sprawozdanie roczne nr 6), 1907/08, Bromberg 1908, s. 16.
- ²² Por. Urszula Michalska, *Clara Viebig. Versuch einer Monographie (Clara Viebig. Próba monografii)*, Poznań 1968; Edyta Połczyńska, „Im polnischen Wind”. *Beiträge zur deutschen Literatur im Großherzogtum Posen 1815–1918 („W polskim wietrze”. Literatura niemiecka w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1918)*, Poznań 1988; Maria Wojtczak, *Literatur der Ostmark. Posener Heimatliteratur 1890–1918 (Literatura Marchii Wschodniej. Poznańska literatura regionalna 1890–1918)*, Poznań 1998.
- ²³ 6. Jahresbericht (Sprawozdanie roczne nr 6), 1907/08, Bromberg 1908, s. 16.
- ²⁴ Por. Otto Mann, op. cit., s. 447.
- ²⁵ Por. *Deutsche Literaturgeschichte von Robert König*, op. cit., s. 437.
- ²⁶ *Deutsche Literaturgeschichte von Alfred Biese (Niemiecka historia literatury Alfreda Biese)*, wyd. Johannes Alt, t. 3, München 1930, s. 622.
- ²⁷ Por. Klaus M. Rarisch, *Arno Holz und Berlin (Arno Holz i Berlin)*. W: *Edition-Text-Kritik*, z. 121, styczeń 1994, s. 3–11.
- ²⁸ Zob. Eberhard und Elfriede Berger, *Carl Hauptmann, Chronik zu Leben und Werk (Carl Hauptmann. Kronika życia i twórczości)*, Stuttgart-Bad Cannstatt 2001. W tej obszernej monografii odnotowana została także wyżej wspomniana wizyta C. Hauptmanna w Bydgoszczy.
- ²⁹ Por. „Ostdeutsche Presse” z 22 II 1906, nr 44, dodatek: „Aus Stadt und Land” z 21 II.
- ³⁰ *Deutsche Literaturgeschichte von Robert König*, op. cit., s. 443.
- ³¹ Por. Anna Stroka, *Literatura niemiecka przełomu wieków: od naturalizmu do ekspresjonizmu. W: Pisarze niemieckojęzyczni*, op. cit., XX.
- ³² Por. 2. Jahresbericht, 1903/1904, Bromberg 1904, s. 11, W oryginale: „Und endlich wurde geplant, im Stadttheater Sonderaufführungen von wertvollen dramatischen Werken zu veranstalten, auch von solchen, die aus irgendwelchen Gründen von öffentlichen Aufführungen ausgeschlossen sind. Derartige nicht immer leicht eingängliche Stücke sollen in literarischen Matineen durch Vorträge dem größeren Theaterpublikum nahe gebracht und dadurch das Verständnis vorbereitet und der Genuß erhöht werden”.
- ³³ Zob. Elżbieta Nowikiewicz, *Działalność niemieckiego Teatru Miejskiego w Bydgoszczy do 1890 roku* (cz. I). W: „Kronika Bydgoska” XIX (1998), s. 98–130 oraz: Elżbieta Nowikiewicz, *O działalności niemieckiego Teatru w Bydgoszczy w latach 1896–1920* (cz. 2). W: „Kronika Bydgoska” XX (1998), s. 130–152.
- ³⁴ Po raz pierwszy wystawiono „Die Fischerin” dwa razy w 1782 r., następnie w 1894 r. oraz po raz ostatni dwa razy w 1908 r. we Frankfurcie nad Menem z okazji 100 rocznicy śmierci matki pisarza oraz 25 rocznicy powstania Towarzystwa Goethego w Weimarze. Zob. 8. Jahresbericht, 1909/1910, Bromberg 1910, s. 16.
- ³⁵ W sztuce tej w pięciu rolach głównych wystąpili aktorzy Teatru Królewskiego z Berlina.
- ³⁶ Oddział ten został rozwiązany w 1906 r. Por. 4. Jahresbericht, 1905/06, Bromberg 1906, s. 16.
- ³⁷ Autorzy raportu wymieniają tu Berlin, Stuttgart i Elberfeld.
- ³⁸ Por. „Ostdeutsche Presse” z 9 X 1907, nr 237, dodatek: „Aus Stadt und Land” z 8 X.
- ³⁹ Por. 6. Jahresbericht, 1907/08, Bromberg 1908, s. 16.
- ⁴⁰ Zob. 6. Jahresbericht, op. cit., s. 16.
- ⁴¹ „Ostdeutsche Presse” z 21 II 1904, nr 44 i „Bromberger Zeitung” z 21 II 1904, nr 44. W oryginale: „Kaum einer – so führte Redner etwa aus – hat so umwälzend gewirkt wie er durch seine kritische Philosophie. Sein Geist herrscht noch heute. Dreimal geschieht es nach ihm als ob andere Geistesrichtungen die Oberhand gewinnen sollten. Zunächst zog Hegel wie ein leuchtender Komet am Geisteshimmel auf, dann zog die jugendliche Naturwissenschaft aus und stieß Hegels Philosophie

vom Thron, und endlich trat Nietzsche auf, der die Philosophen zu Gesetzgebern und Machthabern stempelte. Seitdem macht sich ein starker Zug zu Kant zurück bemerkbar und sein Geist beherrscht heute wieder die Geister”.

⁴² Chęć udziału w tego rodzaju zajęciach zgłosiło na początku tylko pięć osób, tak że ćwiczenia te odbywały się prywatnie. W roku 1907/08 liczba kursantów wynosiła już 26 osób. Por. 6. Jahresbericht, 1907/08, Bromberg 1908, s. 16.

⁴³ Alfred Cohn, *Erinnerungen an Bromberg*, Toruń 2003, s. 107. Autor nie podaje żadnej daty. Z analizy raportów rocznych wynika jednak, iż musiało to mieć miejsce w latach 1908–1909.

⁴⁴ Alfred Cohn, op. cit., s. 107.